

APŽVALGOS. PUBLIKACIJOS. RECENZIJOS

Antano Salio palatogramos

Eksperimentinę fonetiką A. Salys studijavo Hamburgo universitete visą 1929 m. rudens semestrą. Čia, vadovaujamas įžymiojo Dž. Pankončelio-Kalcijos (G. Panconcelli-Calzia), jaunas fonetikas pasidarė pirmąsias palatogramas. Grįžęs į Kauno universitetą, 1930 m. jis įsteigė fonetikos laboratoriją¹ ir pats ėmėsi nuodugniai tyrinėti lietuvių kalbos fonetiką. Tada A. Salys ir nusibraižė beveik visų lietuvių bendrinės kalbos garsų palatogramas. Šių tyrinėjimų duomenimis jis dažnai remdavosi per lietuvių kalbos fonetikos paskaitas, eksperimentinės fonetikos seminarus. Deja, A. Salio palatogramos, labai vertingos ir moksliniu, ir mokomuoju atžvilgiu, niekur nebuvo paskelbtos.

A. Salio palatogramų originalūs brėžiniai yra išlikę Lietuvos TSR Valstybinės respublikinės bibliotekos rankraščių skyriuje (F 111). Velionės E. Mikalauskaitės namų

¹ Vėliau šioje laboratorijoje, A. Salio padedami, lietuvių kalbos tarmių garsus ir priegaides tyrinėjo P. Jonikas, A. Kirtiklis, I. Matusėvičiūtė, E. Mikalauskaitė, S. Užupytė ir kt. P. Joniko palatogramos ir tono kreivės išspausdintos jo knygoje „Pagramančio tarmė“ (K., 1939). E. Mikalauskaitės diplominiame darbe „Pakapsės dzūkų tarmės fonetika“ (1933) įdėtos net 37 palatogramos (VVU Mokslinės bibliotekos rankraščių skyrius, F 1 – F 683). Kelios A. Kirtiklio, I. Matusėvičiūtės ir S. Užupytės palatogramos, darytos 1931–1932 m., saugomos Lietuvos TSR Valstybinės respublikinės bibliotekos rankraščių skyriuje (F 111).

archyve rastos ir šių palatogramų kopijos. Abu palatogramų komplektai nėra pilni, bet, laimė, jie vienas kitą papildo: ko nėra A. Salio originalų komplekte, tą randame E. Mikalauskaitės kopijose. Čia skelbiamų palatogramų pagrindas yra A. Salio originalai (1–12, 15, 18, 22, 27–38, 40–42 pav.). Trūkstamus originalus atstoja E. Mikalauskaitės kopijos (13, 14, 16, 17, 19–21, 23–26, 39 pav.). Kopijos yra labai tikslios. Daugelis jų prieš spausdinimą buvo palyginta su tų pačių garsų palatogramų kontūrais kituose A. Salio brėžiniuose (plg. 13, 14 ir 15 pav., 16 ir 18, 36 pav., 20, 21 ir 22 pav. 24, 25, 26 ir 36, 37, 38 pav., 39 ir 37, 41 pav.). Tik kelių garsų palatogramų tikslumo nebeįmanoma patikrinti, nes išlikusios vien E. Mikalauskaitės kopijos (17, 19, 23 pav. ir iš dalies 26, 39 pav.).

Perbraižiant palatogramas spaudai tinkamu būdu, kas-ne-kas pertvarkyta: A. Salio brėžinių raudoni, žali štrichai pakeisti juodais, atsisakyta papildomų užrašų (pavardė, data ir kt.), truputį pakeisti keli transkripcijos ženklai, iš eilės sunumeruotos visos palatogramos. Tuos pakeitimus trumpai aptarsime.

Beveik visuose A. Salio brėžiniuose buvo užrašyta palatogramų darymo vieta ir data. 1, 15, 42 pav. braižyti Hamburge, 1929.XII.7, kitos palatogramos – Kaune: 2–10 pav. – 1930.IV.5; 11–12 pav. – 1930.IV.6; 18, 22, 36 pav. – 1930.V.8; 37, 38, 40, 41 pav. – 1930.V.9; 27–35 pav. – 1930.V.20. E. Mikalauskaitės kopijose šitokių duomenų nėra. Tačiau galima spėti, kad ir šių palatogramų originalai buvo braižyti tuo pačiu metu.

1 pav. nurodytas trijų garsų gomurio (gp), dantų (dp) ir bendras liečiamasis plotas (qcm, t.y. cm³). Liečiamasis plotas buvo užrašytas dar trijuose brėžiniuose: 17 pav. — $k, g = gp$ 5,9 qcm + dp 0,7 qcm = 6,6 qcm, $\tilde{k}, \tilde{g} = gp$ 18,0 qcm + dp 1,4 qcm = 19,4 qcm; 19 pav. — $l = gp$ 4,7 qcm + dp 3,8 qcm = 8,5 qcm, $\tilde{l} = gp$ 14,3 qcm + dp 4,3 qcm = 18,6 qcm; 25 pav. — $\tilde{s}, \tilde{z} = gp$ 15,0 qcm + dp 2,4 qcm = 17,4 qcm, $\tilde{s}, \tilde{z} = gp$ 15,8 qcm + dp 1,8 qcm = 17,6 qcm. Spausdinant palatogramos sumažintos 9/8 karto.

Ulgąji balsi *e* (e) A. Salys buvo užrašęs dvejojai: Hamburgo laikų palatogramoje — \tilde{e} (žr. 1 pav.), Kaune braižytose palatogramose — ϵ (be ilgumo ženklų). Dabar šis nevienodumas išlygintas — visur ilgasis *e* (e) žymimas \tilde{e} (dvibalsyje — \tilde{e}).

Minkštuosius *n, d, x* A. Salys laikė palataliniais garsais ir žymėjo juos su kilpele apačioje (kaip ir palatalinius $\tilde{k}, \tilde{d}, \tilde{g}$). Kadangi spaustuvė neturi tokių ženklų, šioje publikacijoje kilpelę atstoja kablelis.

Transkripcijos ženklai

Balsiai

- trumpasis *e*, pvz.: *mėsk*.
- ilgasis *e* (e), pvz.: *tėko, tēsk*.
- ilgasis \tilde{e} , pvz.: *ėda*.
- trumpasis *i*, pvz.: *ima*.
- ilgasis *y* (i), pvz.: *yla, iñeša*.
- trumpasis *o*, pvz.: *opera*.

Priebalsiai

- kietasis dantinis *n*, pvz.: *nāmas*.
- minkštasis (palatalinis) dantinis *n*, pvz.: *niūrūs*.
- kietasis gomurinis *n*, pvz.: *lañko*.
- minkštasis (palatalinis) gomurinis *n*, pvz.: *lañkė*.
- t, d* — kietieji *t, d*, pvz.: *tās, dāvė*.
- \tilde{t}, \tilde{d} — minkštieji (palataliniai) *t, d*, pvz.: *tỹli, dỹla*.
- k, g* — kietieji *k, g*, pvz.: *kās, gāvo*.
- \tilde{k}, \tilde{g} — minkštieji (palataliniai) *k, g*, pvz.: *kỹla, gỹrė*.

Abi afrikatų raidės (*ts, dz, tš, dž*) buvo glaudžiai sujungtos, tarsi sukibusios. Spausdinant tarp raidžių neišvengiamai lieka tarpelis.

Beveik kiekviename A. Salio brėžinyje yra kelių garsų palatogramų kontūrai. Šitaip suklotos palatogramos ypač patogios lyginti. Be to, iš jų aiškiai matyti eksperimentų planavimas: kas rūpėjo tyrinėtojiui, kaip jis sprendė problemas ir kokių rezultatų gavo. Pavyzdžiui, 4, 8, 9 pav. parodyta, kuo skiriasi ilgųjų ir trumpųjų balsių artikuliacija; 13, 14, 16, 17 ir kt. pav. lyginami kietieji priebalsiai su minkštaisiais, 27–35 pav. — dvibalsiai su balsiais. Visi eksperimentai atlikti sistemingai ir labai kruopščiai.

A. Salio brėžiniai yra pirmosios lietuvių kalbos palatogramos. Tam tikru atžvilgiu jos ir vienintelės. A. Salys, kilimo žemaitis, eksperimentuodamas tarė lietuvių bendrinės kalbos garsus. Be šių palatogramų, kol kas daugiau nėra eksperimentinių duomenų, kurie rodytų, kaip žemaičiai šneka bendrine kalba.

- ilgasis *o*, pvz.: *oda*.
- supriešakėjęs ilgasis *o*, pvz.:
- trumpasis *u*, pvz.:
- ilgasis \tilde{u} , (u), pvz.: *ūžia, skūš*.
- supriešakėjęs ilgasis \tilde{u} (u), pvz.: *siūsti*.
- l* — kietasis *l*, pvz.: *lāpas*.
- \tilde{l} — minkštasis *l*, pvz.: *lỹja*.
- j* — palatalinis *j*, pvz.: *jója*.
- x* — kietasis *ch*, pvz.: *chōras*.
- \tilde{x} — minkštasis (palatalinis) *ch*, pvz.: *chēmija*.
- kietasis *r*, pvz.: *rātas*.
- minkštasis *r*, pvz.: *rýtas*.
- kietieji *s, z*, pvz.: *sāko, zūlina*.
- minkštieji *s, z*, pvz.: *sỹkĩ, zỹzia*.
- kietieji \tilde{s}, \tilde{z} , pvz.: *sāla, zālias*.
- minkštieji \tilde{s}, \tilde{z} , pvz.: *šis, žino*.

Dvibalsiai ir afrikatos

- matyt, tvirtapradis *ai*, pvz.: *laimė*.
- matyt, tvirtapradis *au*, pvz.: *saulė*.
- tvirtapradis *ei*, pvz.: *vėidas*.
- tvirtagalis *ei*, pvz.: *veikia*.
- *oi* su trumpuoju *o*, pvz.:
- *oi* su ilguoju *o*, pvz.: *oi*.
- ui* – matyt, tvirtagalis *ui*, pvz.: *puikūs*.
- uo* – sutaptinis dvibalsis *uo*, pvz.: *uoga*.
- ie* – sutaptinis dvibalsis *ie*, pvz.: *pienas*.
- ts, dz* – kietosios afrikatos *c, dz*, pvz.: *čapt, dzūkas*.

ʃs, dʒ – minkštosios (palatalinės) afrikatos *c, dz*, pvz.: *cjpti, dzinkt*.

tʃ, dʒ – kietosios afrikatos *č, dž*, pvz.: *džaulis*.

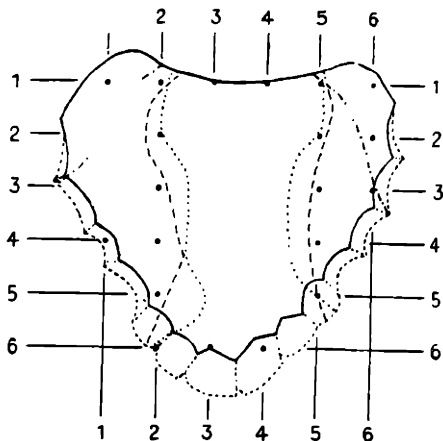
ʃʃ, dʒʒ – minkštosios (palatalinės) afrikatos *č, dž*, pvz.: *čia, džiūti*.

Transkripcijos ženklai čia surašyti ta tvarka, kuria jie vartojami palatogramose. Trumpi paaiškinimai ir pavyzdžiai pridėti dabar (A. Salio brėžiniuose jų nebuvo).

Parengė *Antanas Pakerys*

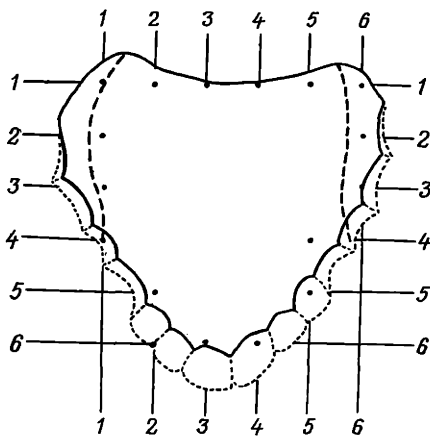
Nr.

Salys. 'Hamburg, den 7. X. 1829

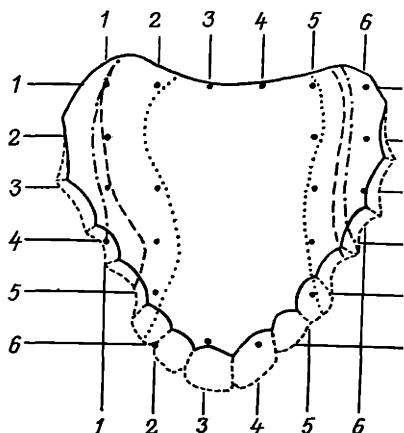

$$\begin{aligned}
 &gp\ 24\ qcm + dp\ 5\ qcm = 29\ qcm \\
 \text{---} \dots \underline{e} &= gp\ 9,6\ qcm + dp\ 2,8\ qcm = 12,4\ qcm \\
 \text{---} \dots \underline{e} &= gp\ 13,1\ qcm + dp\ 2,9\ qcm = 16,0\ qcm \\
 \text{---} \dots \underline{e} &= gp\ 3,2\ qcm + dp\ 0,3\ qcm = 3,5\ qcm \\
 &qcm - \quad qcm = \quad qcm \\
 &qcm - \quad qcm = \dots qcm
 \end{aligned}$$

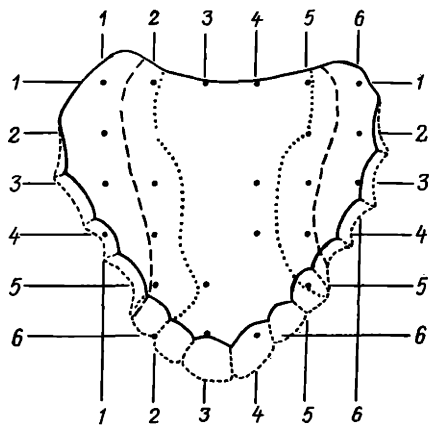
I pav. A. Salio palatogramos faksimilė

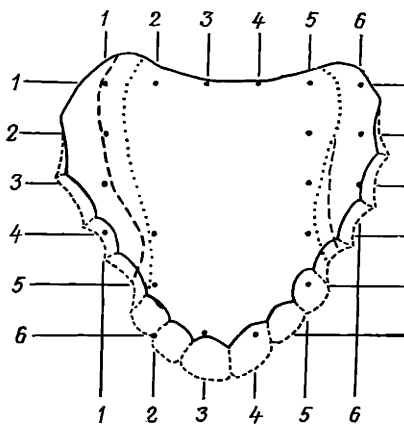
2 pav. --- ϵ .

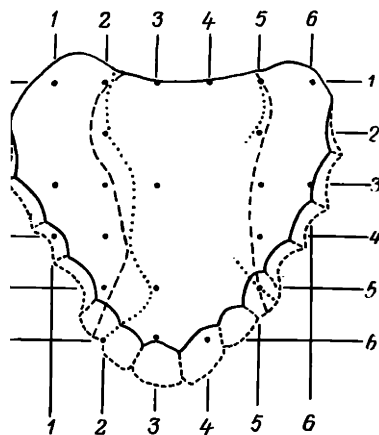
3 pav. --- ϵ , ···· ϵ' .

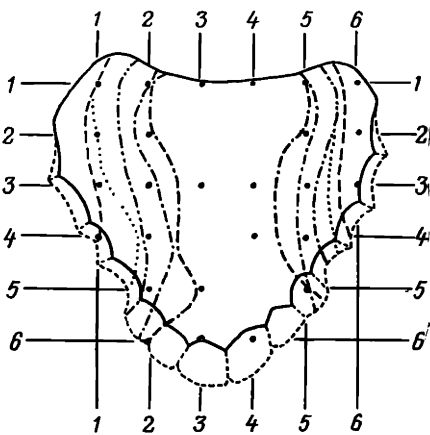
4 pav. --- i .

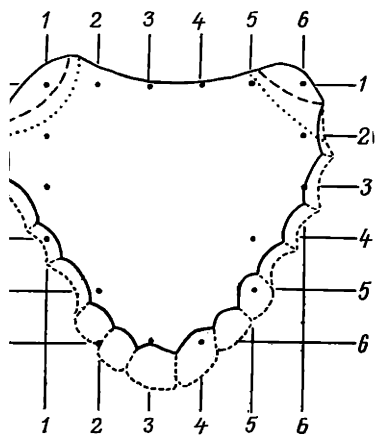
5 pav. --- ϵ .

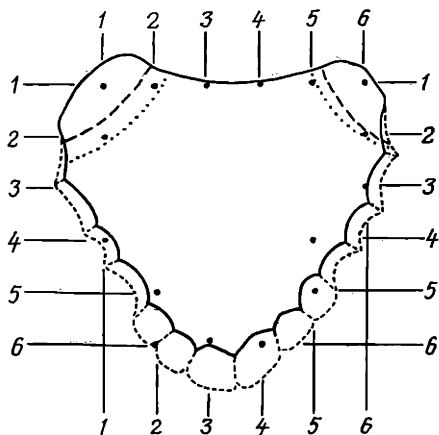
6 pav. --- e' ,

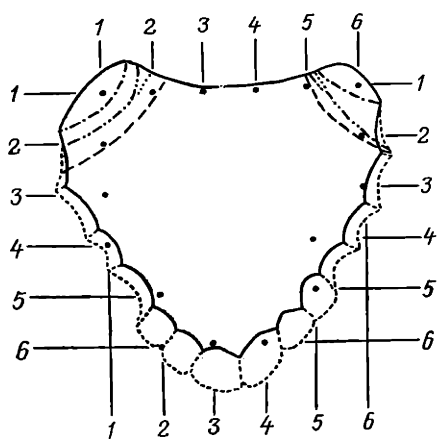
7 pav. --- e' , ... e , - - - e' ,
- - - i , - - - i'

8 pav. --- o ,

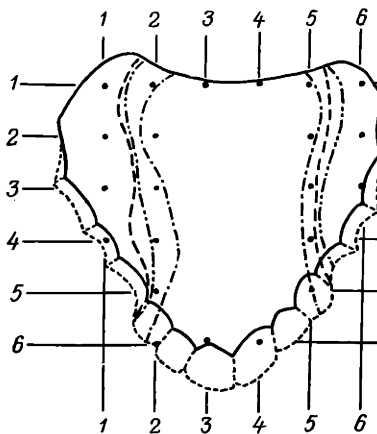

9 pav. --- u ,

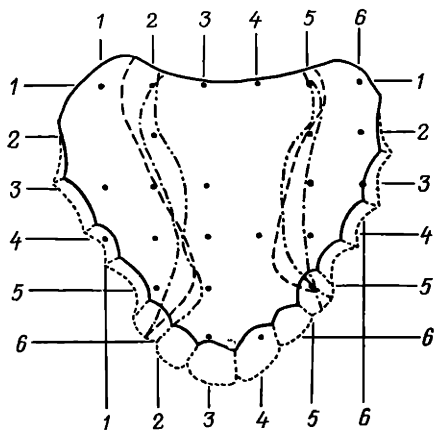

10 pav. ---

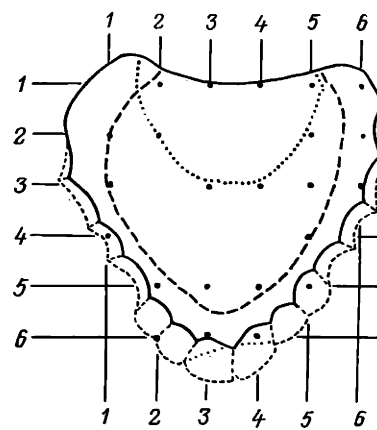
--- o', --- o

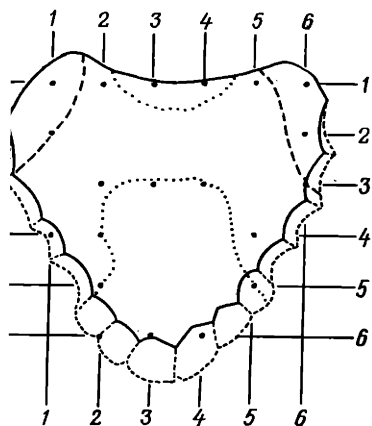
11 pav. --- ö', --- i', --- e'

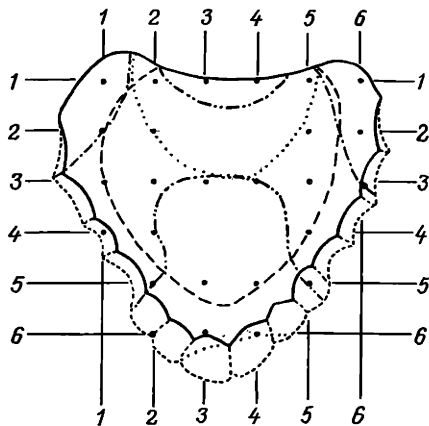
12 pav. --- ü', --- e', --- i'

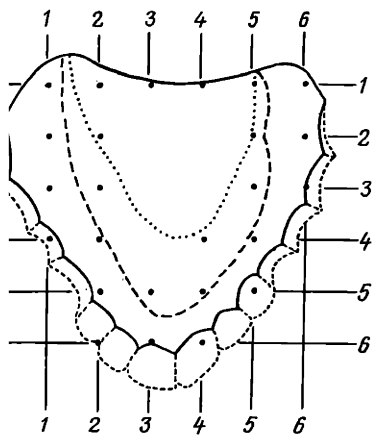
13 pav. --- n, --- ŋ

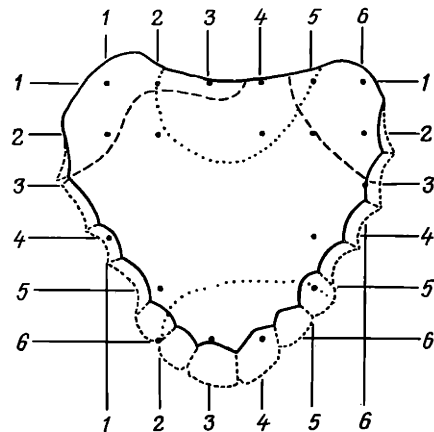
14 pav. --- *n*,

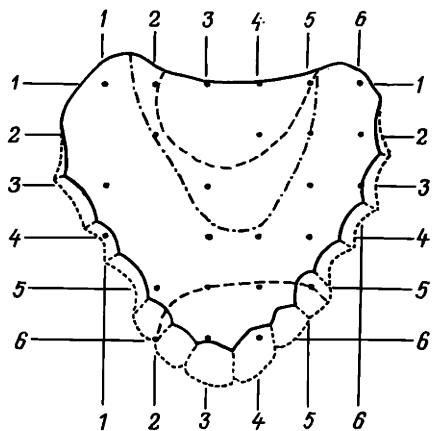
15 pav. --- *n*,
- · - · *n*, · - · -

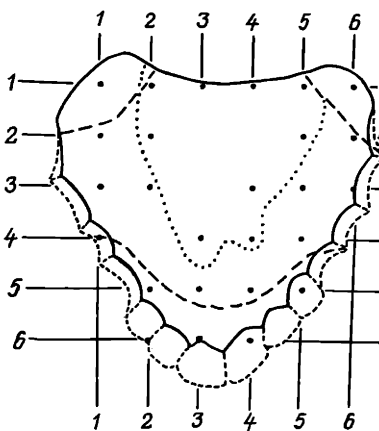
16 pav. --- *t*, *d*, ··· *t*, *d*

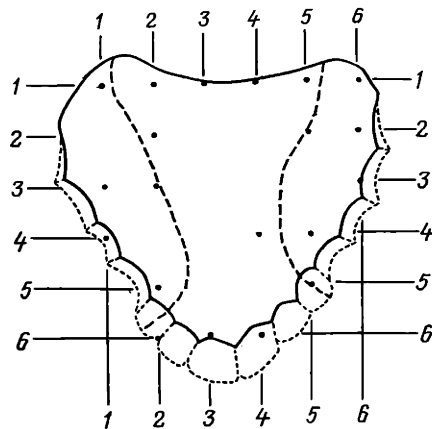
17 pav. --- *k*, *g*, ··· *k*, *g*

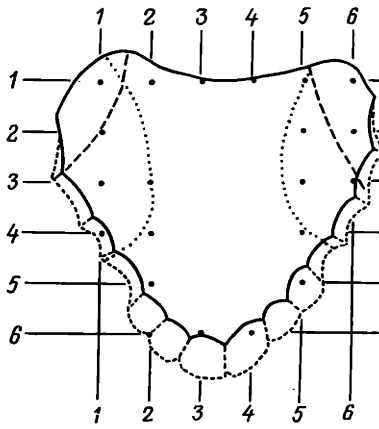
18 pav. --- *k, g*, ···· *l, d*

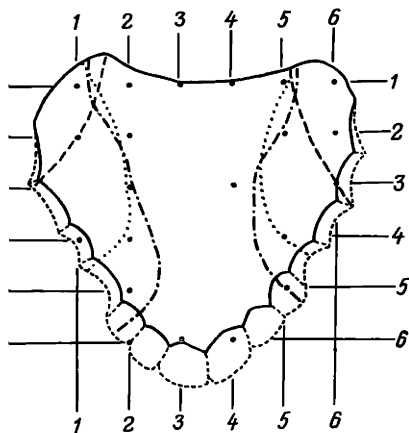
19 pav. --- *l*, ···· \bar{l}

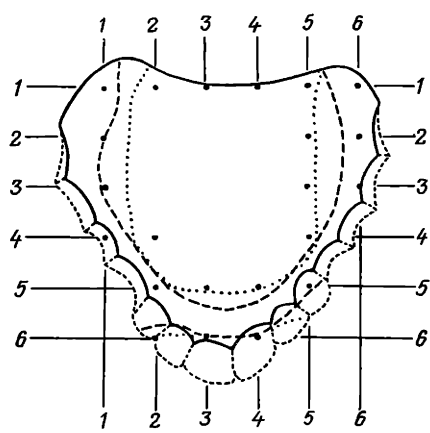
20 pav. --- *j*

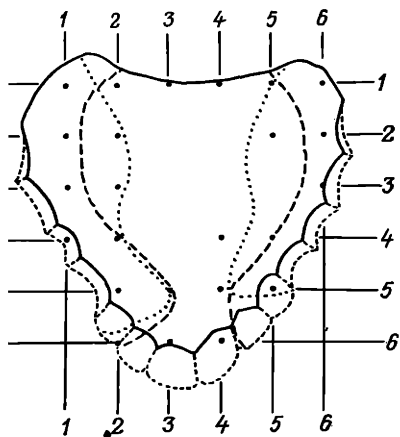
21 pav. --- *x*,

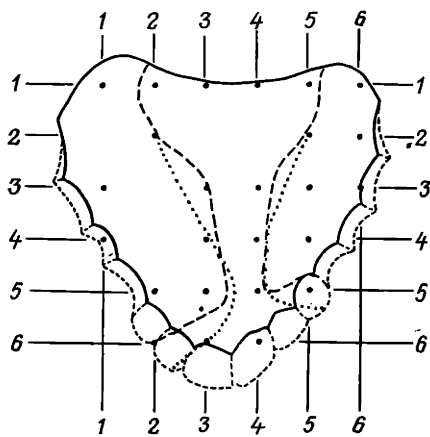
22 pav. --- x, ... ẋ, - - - j

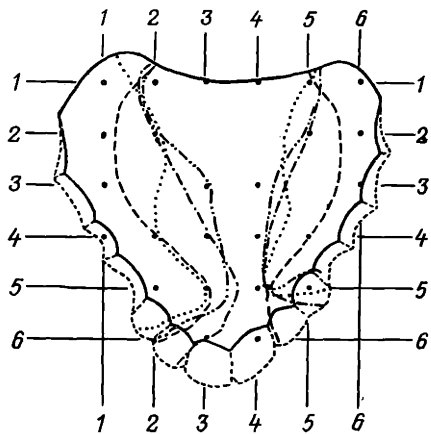
23 pav. --- r,

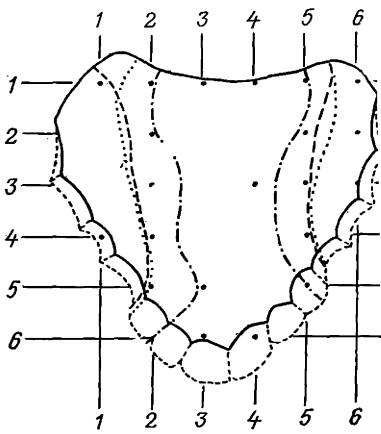
24 pav. --- s, z,

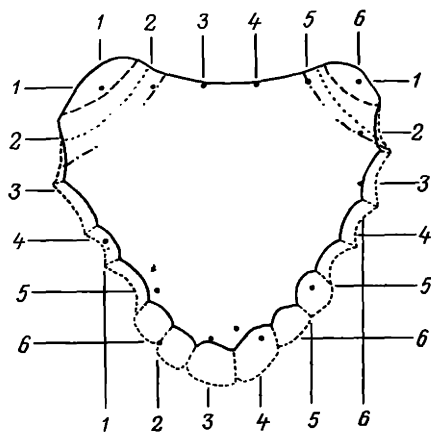
25 pav. --- š, ž,

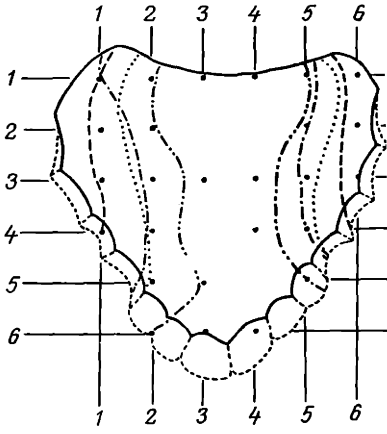
26 pav. - - - s, z,
 ··· š, ž, -*

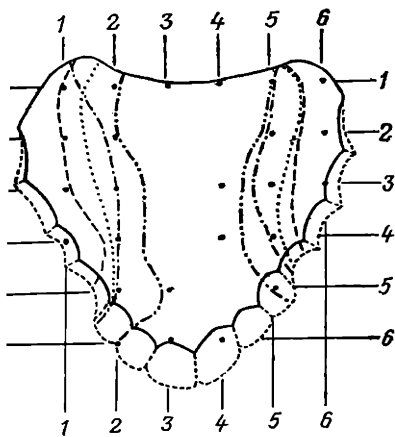
27 pav. - - - ai, - - - i',

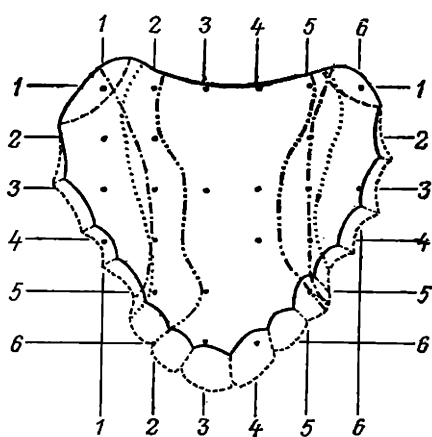
28 pav. - - - au, - - -

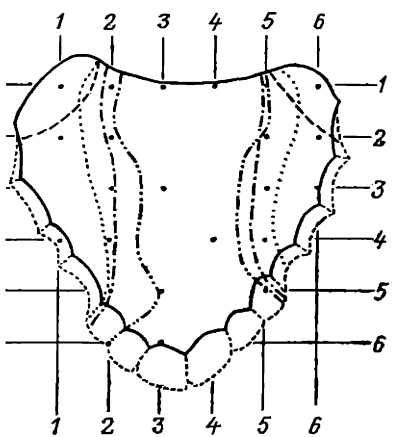
29 pav. ··· e,i, - - - e',
 - - - i',

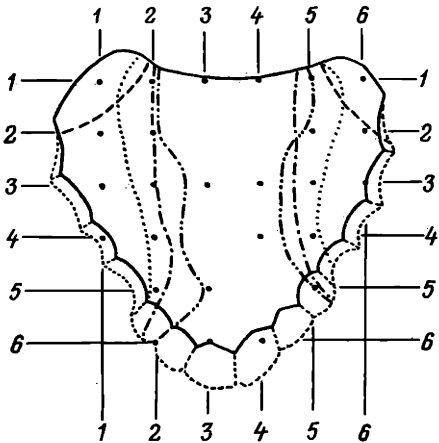
30 pav. --- *ei*, --- *e*,
--- *i*,

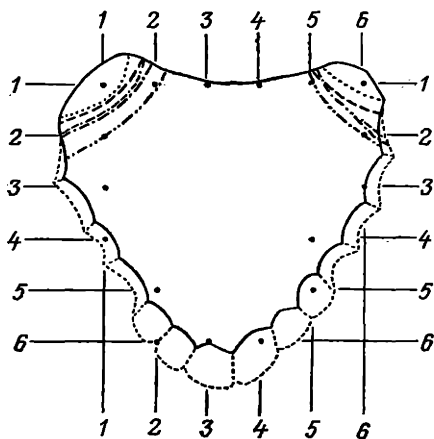
31 pav. --- *oi*, --- *o*,
--- *i*,

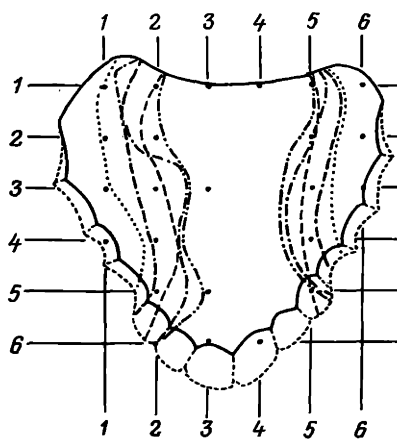
32 pav. --- *oi*, --- *o*,
--- *i*,

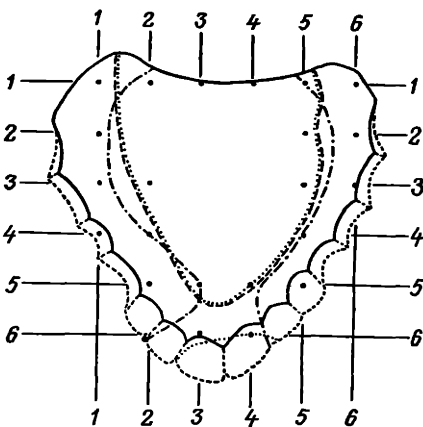
33 pav. --- *ui*, --- *u*,
--- *i*,

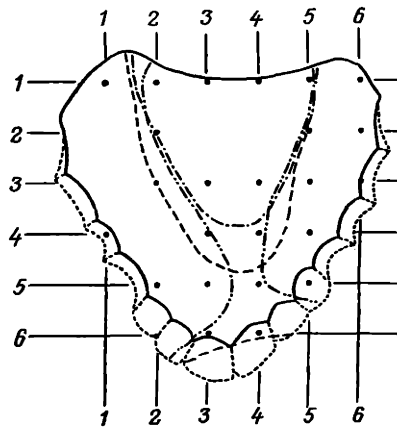
34 pav. --- uo, --- o',
 ... u', --- y

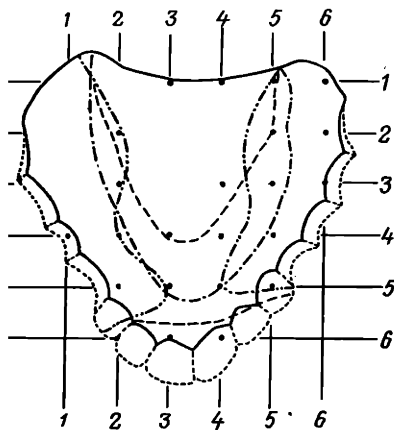
35 pav. --- ie, --- e',
 ... i', --- i

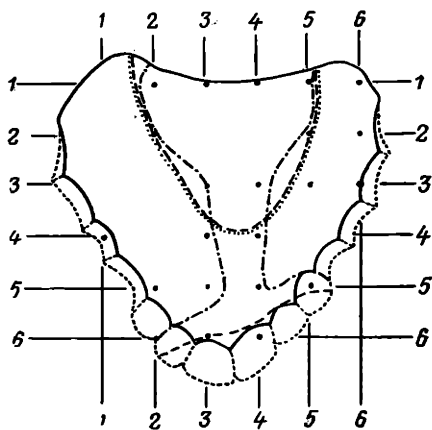
36 pav. --- t, d, --- s, z,
 ... ts, dz

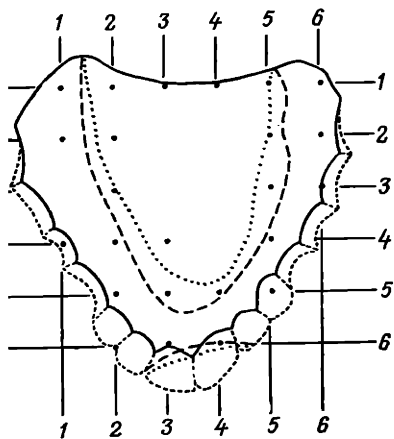
37 pav. --- t, d, --- s, z,
 ... ts, dz

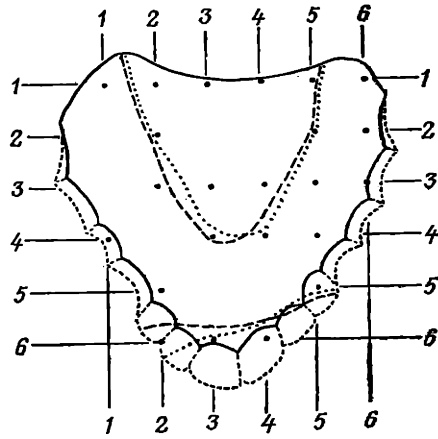
38 pav. *t, d*, *š, ž*,
 ---- *ts, dz*

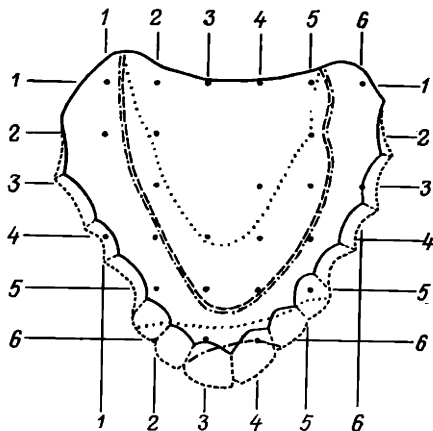
39 pav. *t, d*, *š, ž*,
 ---- *ts, dz*

40 pav. *ts, dz*, *ts, dz*

41 pav. *ts, dz*, *ts, dz*

42 pav. --- t, d, ... tš, dž,
- · - ts, dz

Žodžiai ir žmonės. „Mintis“, Vilnius, 1974, 224 p.

Ne vieną skaitytoją, tur būt, sudomino nedidelio formato knygelė „Žodžiai ir žmonės“. Tai jau antras toks LTSR Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos Kalbos komisijos leidinys (1971 m. pasirodė „Vardai ir žodžiai“). Tie leidiniai skirti visuomenei, bet juose paskelbta ir kalbos mokslui svarbių darbų. Mokslškumas ir populiarumas – toks, matyt, yra leidinių redakcinės kolegijos ir jų sudarytojo B. Savukyno tikslas. Šių leidinių pasirodymas yra sveikintinas minėtos kalbos komisijos ir „Minties“ leidyklos darbas. Mat, mūsų visuomenė iki šiol nėra itin lėpinama populiariomis kalbos mokslo knygelėmis. O žmonės šiais klausimais labai domisi. Tai matyti ir iš to, kad minėtos knygelės, kaip ir anksčiau „Vagos“ išleistos gražios kalbininko A. Sabaliausko knygutės, vos pasirodžiusios graibstyte išgraibstomos. Tai turėtų paskatinti mūsų kalbotyros artojus tarpais prabilti ne vien plunksnos broliams, bet ir paprastai, net vaizdingai, plačiam skaitytojui.

Ką skaitytojas sužino iš „Žodžių ir žmo-

nių“? Po E. Miezėlaičio eilėraščio apie žodžius ir glauštų žymaus danų kalbininko Lui Jelm-slevo (Louis Hjelm-slev, 1899–1965) pastabų, knygelėje pavadintų „Kalba ir žmogus“, prasideda pirmasis skyrius. Čia įdėtas H. Kubiliaus parengtas lietuviškų retesnių žodžių rinkinėlis „Iš žodžių lobyno. A-G“. Šiuo darbu (jo tęsinys, matyt, bus spausdinamas ateity) norima pajvairstinti ir gal kiek praturtinti kasdieninį mūsų žodyną. Čia sudėta nemažai įvairių tarmybių, pasitaiko naujadarų. Žinoma, nereikėtų tikėtis, kad literatūrinės kalbos vartotojai tuoj pasigaus pateiktuosius žodžius – žodžių likimą, paplitimą dažniausiai lemia ne įvairūs žodynai, žodynėliai. Dalis siūlomųjų žodžių skaitytojui gali pasirodyti nereikalingi, nes tam reikalui įprasti kiti, pvz.: *aipas* „dusuly, astma“, *ašiai* „graudžiai, gailiai“, *akėčiūoti* „prastai kalbėti“, *algoti* „vadinti“, *dąiktais* „vietomis“ ir kt. Vienu kitu atveju teikiamus žodžius, matyt, labiau reikėtų priderinti prie įprastos rašybos, pavyzdžiui, kai kurie priešdėlio *api-* vediniai turėtų būti teikiami